

КЛЕЙНОДИ – МАТЕРІАЛЬНІ СИМВОЛИ ВЛАДИ В КОЗАЦЬКІЙ ДЕРЖАВІ XVI–XVIII ст. ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО

Т. Л. Подкупко

Одеський національний медичний університет

E-mail: podkupko@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3947-9656>

Ключові слова: козацькі клейноди; Військо Запорозьке; Гетьманщина; булава; бунчук; короґва; печатка; символи влади; військова демократія; українська державність; культурна ідентичність; історична символіка; музейні пам'ятки.

У статті здійснено комплексний аналіз козацьких клейнодів як багатофункціональних матеріальних символів влади, військової організації та культурної ідентичності Війська Запорозького у XVI–XVIII століттях. Розглянуто процес формування системи клейнодів у контексті становлення козацтва як військово-політичної сили та розвитку державних інституцій Гетьманщини. Показано, що клейноди виконували не лише адміністративні й військові функції, а й були важливими знаками легітимації влади, політичного представництва, дипломатичної комунікації та сакрального ритуалу.

Особливу увагу приділено аналізу основних видів козацьких клейнодів: булави, бунчука, короґви, печатки. Простежено еволюцію булави від холодної ударної зброї до символу влади, включно з її сучасним статусом як одного з атрибутів Президента України. На основі музейних пам'яток, письмових джерел і наукових досліджень розкрито типологічні, функціональні та мистецькі особливості клейнодів, а також їхню роль у системі військової демократії Запорозької Січі.

У статті наголошено на високій художній цінності клейнодів, виготовлених із застосуванням складних технік карбування, інкрустації та філіграні, що відображало естетичні уявлення українського суспільства ранньомодерної доби та високий рівень художньої культури Гетьманщини. Показано спадкоємність козацької символіки в українській культурі від геральдики й музейних колекцій до сучасної державної та військової символіки, зокрема через пам'ятні монети Національного банку України.

Зроблено висновок, що козацькі клейноди є не лише матеріальними пам'ятками минулого, а ключовими джерелами для розуміння світоглядних основ козацького суспільства, його уявлень про владу, справедливість, спільноту та державність. Їх дослідження й збереження мають важливе значення для історичної науки та формування сучасної української національної ідентичності.

KLEINODY AS MATERIAL SYMBOLS OF POWER IN THE COSSACK STATE OF THE XVI–XVIII CENTURIES AS A HISTORICAL SOURCE

T. L. Podkupko

Odesa National Medical University

Keywords: Cossack *kleinody*; Zaporozhian Host; Hetmanate; mace (*bulava*); *bunchuk*; banners (*korohvy*); seals; symbols of power; military democracy; Ukrainian statehood; cultural identity; historical symbolism; museum artifacts.

The article provides a comprehensive analysis of Cossack *kleinody* as multifunctional material symbols of power, military organization, and cultural identity of the Zaporozhian Host in the sixteenth–eighteenth centuries. It examines the formation of the system of *kleinody* in the context of the emergence of the Cossacks as a military-political force and the development of the state institutions of the Hetmanate. The study demonstrates that *kleinody* fulfilled not only administrative and military functions but also served as important markers of the legiti-

mization of power, political representation, diplomatic communication, and sacred ritual.

Special attention is devoted to the analysis of the main types of Cossack *kleinody*: the mace (*bulava*), the *bunchuk*, banners (*korohvy*), seals, as well as certain military musical instruments. The evolution of the mace is traced from a cold-weapon striking implement to a symbol of authority, including its contemporary status as one of the attributes of the President of Ukraine. Drawing on museum artifacts, written sources, and scholarly research, the article reveals the typological, functional, and artistic characteristics of *kleinody*, as well as their role within the system of military democracy of the Zaporizhian Sich.

The article emphasizes the high artistic value of *kleinody*, which were produced using sophisticated techniques of chasing, inlay, and filigree. These artifacts reflect the aesthetic ideals of early modern Ukrainian society and the advanced level of artistic culture of the Hetmanate. The continuity of Cossack symbolism in Ukrainian culture is demonstrated – from heraldry and museum collections to modern state and military symbolism, including commemorative coins issued by the National Bank of Ukraine.

It is concluded that Cossack *kleinody* are not merely material relics of the past but key sources for understanding the worldview foundations of Cossack society, its concepts of power, justice, community, and statehood. Their study and preservation are of great importance for historical scholarship and for the formation of modern Ukrainian national identity.

Козацькі клейноди – це унікальні символи влади, військової організації та культурної ідентичності Війська Запорозького, а для нас це ще й історичні матеріальні джерела. У XVII–XVIII століттях вони виконували не лише адміністративну чи військову функцію, а й ставали важливими знаками представництва козацької державності, засобами комунікації, легітимації та дипломатії. Їх символіка поєднує європейські, східні та передусім українські традиції, вплив зберігається в українській культурі до сьогодні. Дослідження клейнодів відкриває ширше розуміння козацького суспільства, його норм, уявлень і світоглядних основ та вплив на сьогоднішній розвиток української символіки. Нацбанк ввів в обіг з 30 грудня 2021 року набір із чотирьох срібних пам'ятних монет «Козацькі клейноди», де відображені символи знакові для нашої державності¹.

До повномасштабного вторгнення місце зберігання козацьких клейнодів описано в працях Л. Маленко та В. Кукси². Однак, зараз місце перебування і стан більшості музейних експонатів встановити важко. Частина з них було закон-

сервовано, убезпечено від прямих ударів та пожеж; частину евакуйовано; частину втрачено або пограбовано та вивезено країною-агресором. Наразі музейники не зацікавлені в популяризації своїх фондів, щоб не наражати скарбниці на небезпеку.

Козацькі клейноди, окрім політичного змісту, мали високу мистецьку цінність. Їх виготовляли відомі українські й іноземні майстри, використовуючи техніки карбування, інкрустації, філіграні. Зразки та описи клейнодів збереглися в іконах, гравюрах, так званих козацьких літописах Самовидця, Грабянки, Величка та інших історичних джерелах. Вони відображали ті естетичні уявлення, якими жило українське суспільство, і демонстрували високий рівень художньої культури Гетьманщини.

Формування системи клейнодів почалося ще в XVI столітті, коли козацтво як військово-політичне явище набуло впорядкованих форм. Військо Запорізьке мало добре упорядкований державний апарат, тому важливим складником їхньої ідеології стала символіка. Кожна з козацьких клейнод унікальна, адже мала своє призначення, символізувала певну гілку влади на Запорозькій Січі. У період Гетьманщини клейноди стають офіційними атрибутами влади, їх чітко фіксують у документах, універсалах та дипломатичному листуванні.

¹ Національний Банк України. Офіційний сайт. Режим доступу: <https://web.archive.org/web/20220103105519/https://bank.gov.ua/ua/news/all/nabir-pamyatnih-monet-kozatski-kleynodi-vvoditsya-v-obig-z-30-grudnya-2021-roku>

² Маленко Л. М. Козацькі клейноди в Україні та за її межами. *Музейний вісник*. – Запоріжжя 8 (2008): 196.; Кукса В. Козацькі клейноди та їхня доля. (2010).

Розглянемо основні види козацьких клейнодів. Найяскравіший традиційний символ української державності – булава. На Запорозькій Січі під час обрання гетьмана йому вручали булаву, а під час відставки її відбирали. Під час козацької ради та виборів гетьман складав булаву, аби уникнути тиску на козаків-виборців. Так само чинили й із іншими клейнодами, й це відрізняло військову демократію Січі від традицій більшості європейських країн, не кажучи про азійські, де правителі отримували символ влади пожиттєво³.

Булава як багатозначний символ української державності пройшла шлях від холодної ударної зброї до клейноду гетьманської влади та символу найвищої політичної легітимності від козацької доби через Українську Народну Республіку в еміграції до сучасної України, де булава постає знаком президентської влади. Булава Президента України має вагу 750 г. «Складається з двох порожнистих частин: рукоятки і так званого яблука, яке прикрашене золотими медальйонами і увінчане золотим вінцем, прикрашеним каменями і емаллю. В булаву заховано тригранний стилет з булатної сталі з вигравіюваним позолотою латинським девізом «OMNIA REVERTUTUR» («Все повертається»). Булава, як і решта офіційних символів глави держави зберігається у службовому кабінеті Президента України.»⁴.

Булаву зазвичай виготовляли з дерева або металу використовували як зброю, що стала однією з визначних ознак гетьманської влади починаючи з XVI століття. Скласти уявлення який вигляд мали булави можна розглядаючи музейні експозиції, в тому числі й онлайн, або дізнатись з портретів гетьманів України. Отже, булава – це палиця з горіхового або іншого твердого дерева чи металу довжиною 50–70 см. з насадженим на кінці шаром-головою. Ця верхівка зазвичай була у вигляді кулі, овалу або шестопера, часто позолочена і оздоблена коштовним камінням. На гетьманських булавах зображали або герб або прізвище або вензель власника, зустрічається напис ким дарована, або цитати з Біблії. Булава Мазепи була оздоблена його гербом, булава Самойловича цифрами. Ручка на кінці була оправлена в срібло, інколи різьблена. Інколи булава була повністю лита з

срібла, оздоблена перлами та коштовним камінням, такі були у Богдана Хмельницького та Петра Дорошенка.

«Булава бойова», яка зберігається в Краєзнавчому музеї Тиврівської селищної ради виготовлена технікою кування з металу, діаметр 2,1 см., довжина 15 см. «Предмет складається з металевої бойової частини та короткого відламка стрижня (держака або втулки), що зберігся лише частково. Бойова частина має масивну, округлу форму, близьку до напівсферичної, з помітно розширеним об'ємом уперед. Вона виглядає як цілісно викувана металева маса. Поверхня нерівна, з численними корозійними ураженнями, темно-брунатного та чорного кольору. На поверхні видно тріщини, вм'ятини та ділянки відшарування металу, що утворилися внаслідок довготривалої корозії. Передня частина булави має заглиблену, ніби «вибрану» напівкруглу ділянку, яка надає їй форми з подвійним заглибленням або «клювоподібного» виступу. За рахунок цього верх виглядає розколеним або притиснутим, але ця форма, ймовірно, є наслідком пошкодження. Тильна частина переходить у короткий, циліндричний металевий відросток – залишок стрижня або хвостовика, що кріпився до руків'я. Він прямий, видовжений, повністю проіржавілий, темного кольору, з грубою текстурою. Основний обрис характерний для залізної булави (ударняка) XV–XVII ст.»⁵.

«Булава гетьманська мала» зберігається в Білоцерківському краєзнавчому музеї. Дата створення XVII ст., матеріал – кольоровий метал, техніка виконання – карбування. Довжина 38 см.⁶.

Булава, яка зберігається в Одеському музеї західного і східного мистецтва, віднесена до розділу «зброя» датована XIX ст., виготовлена з металу, довжина 73 см. «Булава з наверхами у вигляді рогатої голови бика на металевому стовбурі круглого перерізу. Наверхи прикрашено гравіюванням рослинного та геометричного орнаменту. Голова бика порожня з отворами у вухах та ніздрях. Через металевий стовбур проходить дерев'яний держак»⁷.

³ Тоїчкін Д. В. Булави й перначі на теренах України: зброя та символ влади // Історія давньої зброї. Дослідження 2014: зб. наук. пр. Київ: Ін-т історії України НАНУ, 2014. С. 227–241. Режим доступу: https://zbroeznav.com/wp-content/uploads/2015/09/Bulav-pernach_Toich.pdf

⁴ Булава – символ влади: від гетьмана до президента. Режим доступу: <http://www.nbu.gov.ua/node/3985>

⁵ Краєзнавчий музей Тиврівської селищної ради Режим доступу: <https://museum.mcsc.gov.ua/collections/bulava-boyova>

⁶ Комунальний заклад Київської обласної ради «Білоцерківський краєзнавчий музей» Режим доступу: <https://museum.mcsc.gov.ua/collections/bulava-getmanska-mala>

⁷ Комунальна установа «Одеський музей західного і східного мистецтва» Режим доступу: <https://museum.mcsc.gov.ua/collections/bulava-132568>

«В колекції Національного музею історії України є козацькі клейноди ранньомодерного часу: бунчук, три перначі та три булави, серед яких особливе місце посідає булава з інв. № 3-1647, яка неодноразово репрезентувала один із символів влади козацької старшини у багатьох друкованих виданнях та публікаціях.»⁸

Опис булави з колекції Національного музею історії України внесено до третього тому інвентарної книги з шифром «З» фондової збірки «Зброя та спорядження». Крім того, з облікових документів відомо, що до НМІУ булава надійшла з колекції Чернігівського історичного музею імені В. В. Тарновського 1952 р.»⁹

Полковники мали свою булаву пірнач або шестопер, відрізнялися вони від гетьманських меншими розмірами і шестигранною формою. Кожний полковник зобов'язаний був завжди мати з собою шестопер і носили вони його завжди за поясом.

Запорозькі отамани мали також подібні булави або шестопери, які поділялися на великі й малі, великі були срібні, а малі залізні. Пірначі мали на Запоріжжі курінні отамани та полковники.

Наступний традиційний символ влади – бунчук. Його виготовляли з кількох кінських хвостів, нашарованих один на один і пофарбованих у червоний, чорний або білий колір. У верхній частині розміщувалась шапочка з переплетеного чорно-червоних хвостів, з-під яких спускалися коси того ж кольору, що нижче з'єднувалися. На відстані чверті ліктя від верху кріпилась позолочена латунна «галка». Довжина гетьманського бунчука сягала чотирьох ліктів і більше.

Запорозькі бунчуки також існували, проте замість чорно-червоного зазвичай використовували червоно-біле поєднання. За гетьманування Богдана Хмельницького чорний колір було замінено білим, а також запроваджено менші бунчуки. До них почали прив'язувати два срібні кутаси на шнурах, що звисали нижче хвостів.

Бунчук символізував владу й перемогу над невірними. У військовий час його встановлювали в таборі перед наметами старшини. За збереження та носіння бунчуків відповідав бунчужний,

якому допомагали заступники (товариші). Під час урочистостей вони несли малі бунчуки, а в походах супроводжували гетьмана. Генеральні бунчужні носили розкішний одяг: соболеві шуби та вишиті золотом каптани. На Запоріжжі окремої посади бунчужного не було, бунчуки носили хорунжі¹⁰.

Хоругва, Корогва (прапор) була не тільки бойовим знаменом, але й сакральним атрибутом. На ній часто містили образи святих, зокрема покровителя козаків – Архистратига Михаїла. Корогви мали величезне значення для бойового духу й внутрішньої єдності війська.

Хоругви були шовкові яскравих кольорів, найчастіше червоного, з одного боку було зображення архангела чи когось зі святих, а з іншого хрест з списом та з написом, до якого полку належала корогва, ким і коли надана. Були на козацьких корогвах святі, які вважалися покровителями козацького війська, ангели, вогняні мечі.

«Польський поет, правнук козака «зозулича» Йосиф Богдан Залеський залишив нам такий опис: «на малинових (темно-амарантових) корогвах отаманських був срібний Архангел Михаїл, якого люд називав просто Білий ангел». У 18-му ст. полкові і сотенні козацькі прапори Війська Запорозького стали виготовлятися переважно з блакитного полотна, на яке жовтою фарбою наносилися зорі, хрести, зброя.»¹¹

Після поділу козацького війська на полки і сотні, кожна одиниця отримала свою корогву, на яких частіше всього були герби повітів, інша географічна та адміністративна символіка. На Січі запорозьці мали свої корогви по куріннях та кожна сотня мала також свої «значки» – трикутні корогви.

Гетьманська артилерія мала окремі корогви з тлом із червоної тканини з гарматою і трьома кулями. Полкові міста мали свої корогви із зображенням полкових гербів.

Корогви носили хорунжі. При генеральному військовому хорунжому завжди була кінна коменда, яка отримувала платню з каси війська та завжди перебувала в гетьманській столиці.

Печатка Війська Запорозького була не лише символом легітимності, а й важливим адміністративним інструментом. Вона засвідчувала

⁸ Тоїчкін Д., Шевченко О. Гетьманська булава з колекції Національного музею історії України // Науковий вісник Національного музею історії України. С. 27–33.

⁹ Тоїчкін Д. В. Булави й перначі на теренах України: зброя та символ влади // Історія давньої зброї. Дослідження 2014: зб. наук. пр. Київ: Ін-т історії України НАНУ, 2014. С. 227–241. Режим доступу: https://zbroeznav.com/wp-content/uploads/2015/09/Bulav-pernach_Toich.pdf

¹⁰ Бабкова Н. Генеза та становлення атрибуту військової влади українського козацтва XVI–XVIII ст. // Гілея: науковий вісник 106 (2016). С. 28–32.

¹¹ «Клейноди, дорогі для всієї України»: Микола Макаренко про знамена Запорозької Січі. Режим доступу: <https://nibu.kyiv.ua/news/290/>

офіційність документів, універсалів та листів, її зображення стало одним із найвідоміших символів козацької держави. Печатки війська знаходилася при гетьманах та отаманах. Печатка: лицар в шапці набакир, з мушкетом на плечі, з шаблею та козацьким рогом. Печатка запорожців відрізнялася тим, що біля козака була ще зображена могила (курбан) зі списом на ній, що означало прикордонну службу запорожців. Ці печатки були надані Баторієм. Крім того, кожний полк на Запоріжжі мав свою печатку.

Литаври, труби та інші предмети виконували організаційну роль: подали команди в бою, супроводжували урочисті церемонії, скликали ради. Вони також були традиційними символами впорядкованості та дисципліни.

Сурма – старовинний дерев'яний духовий музичний інструмент; грали на ньому «сурмачі». Сурма зветься «військовою суремкою» в думі про «Втечу трьох братів з Азова» (або просто «Про втечу трьох братів-запорожців з турецької неволі»). Тут же вона має епітети «військова» та «тонка», слугуючи сигнальним інструментом для козаків¹².

Козацькі клейноди XVII–XVIII століть – це більше, ніж історичні речі. Вони є ключем до розуміння української державності, ідентичності та культурної безперервності. Їх символіка й

функції розкривають світогляд козацької доби, уявлення про владу, справедливість і спільноту.

Дослідження та збереження цих артефактів має важливе значення не лише для історичної науки, а й для сучасної України, яка продовжує формувати власний образ у світі, використовуючи силу історичних символів. Стилiстика корогв використовується в бойових прапорах сучасної армії. Козацькі символи відроджуються у геральдиці міст і громад. Сьогодні клейноди є цінними експонатами музеїв, а реконструкції та культурні проекти допомагають зберігати пам'ять про них і популяризувати козацьку спадщину.

Козацькі клейноди були не лише зовнішніми атрибутами влади, а складною символічною системою, що поєднувала політичні, військові, сакральні та мистецькі значення. Вони відображали уявлення козацького суспільства про владу, порядок, справедливість і колективну відповідальність, водночас засвідчуючи високий рівень художньої культури та державної організації Гетьманщини. Булава, бунчук, корогви, печатки й військові інструменти формували візуальну мову української державності, яка зберегла свою тяглість до сучасності. Сьогодні клейноди є важливим джерелом історичної пам'яті, символом національної ідентичності та духовної спадкоємності, а їх дослідження й збереження відіграють суттєву роль у формуванні історичної свідомості та культурного образу України у світі.

¹² Лекція про язичкові інструменти Див. <https://www.scribd.com/document/663597935/%D0%9B%D0%95%D0%9A%D0%A6%D0%86%D0%AF-%D0%B4%D1%83%D1%85%D0%BE%D0%B2%D1%96-%D1%8F%D0%B7%D0%B8%D1%87%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D1%96>

References

- Babkova N. Heneza ta stanovlennia atrybutu viiskovoi vlady ukrainskoho kozatstva XVI–XVIII st. Hileia: naukovyi visnyk. 2016. No 106. S. 28–32.
- Babkova N. Kozatski kleynody v ukrainskii viiskovii symvolitsi ta atrybutytsi XX–XXI stolit.
- Buzalo V., Karpov V. Ofitsiini symvoly hlavy derzhavy. Do istorii yikh stvorennia. Viiskovo-istorychnyi almanakh. 2011. Ch. 2. S. 113–129.
- Bulava – symvol vlady: vid hetmana do prezidenta.
- Hrushevskiy, Mykhailo. Iliustrovana istoriia Ukrainy. Kyiv: Lybid, 1992. 524 s.
- Dokumenty Bohdana Khmelnytskoho. Kyiv, 1961. 738 s.
- Karpov Viktor. Ukrainska zvytiia u symvolakh. Kyiv: Vydavets Oleh Filiuk, 2016. 421 s.
- «Kleynody, dorohi dlia vsiiei Ukrainy»: Mykola Makarenko pro znamena Zaporozkoï Sichi.
- Komunalna ustanova «Odeskyi muzei zakhidnoho i skhidnoho mystetstva».
- Komunalnyi zaklad Kyivskoi oblasnoi rady «Bilotserkivskyi kraieznavchyi muzei».
- Kraieznavchyi muzei Tyvrivskoi selyshchnoi rady.
- Kuksa Volodymyr. Kozatski kleynody ta yikhnia dolia. Storinky istorii: zbirnyk naukovykh prats. 2010. Vyp. 31. S. 26–37.
- Lektsiia pro yazychkovi instrumenty.
- Malenko Liudmyla. Kozatski kleynody v Ukraini ta za yii mezhamy. Muzeinyi visnyk. Zaporizhzhia. 2008. No 8. S. 196.
- Natsionalnyi bank Ukrainy. Ofitsiinyi sait.

Toichkin Denys. Bulavy y pernachi na terenakh Ukrainy: zbroia ta symvol vlady. Istoriiia davnoi zbroi. Doslidzhennia. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NANU, 2014. S. 227–241.

Toichkin Denys, Shevchenko, Oleksandr. Hetmanska bulava z kolektsii Natsionalnoho muzeiu istorii Ukrainy. Naukovyi visnyk Natsionalnoho muzeiu istorii Ukrainy. S. 27–33.

Turovska Larysa. Leksyka na poznachennia viiskovykh kleynodiv chasiv kozatstva.

Shevchenko Oleksandr. Symvoly kozatskoi starshyny v kolektsii Natsionalnoho muzeiu istorii Ukrainy. Novi doslidzhennia pamiatok kozatskoi doby v Ukraini. Zbirnyk naukovykh prats. 2016. Vyp. 25. S. 419–426.